
УДК 130.2:177

Марія КУЛТАЄВА,

докторка філософських наук, професорка, завідувачка кафедри філософії
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди,
член-кореспондент НАПУ,
61002, Харків, вул. Алчевських, 29
mariya_kultaeva@i.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0603-0986>

КАРЛ-ОТТО АПЕЛЬ: МИСТЕЦТВО ЖИТИ У МОДУСІ ДИСКУРСИВНОЇ ЕТИКИ

У статті розкривається взаємозв'язок розвитку філософських ідей Карла-Отто Апеля з його життєтворчістю, реконструйованою на матеріалах нарративних інтерв'ю з ним авторки статті (Київ, 1999) із залученням спогадів його родини, учнів і друзів, що свідчать про інтеграцію філософських ідей та рольової реальності філософа у життєвому світі, головні орієнтири якої становлять свобода та співвідповідальність, а також комунікативна відкритість. Виявляються життєві корені дискурсивної етики, функційний потенціал якої ілюструється як у просторі «нормальної повсякденності», так і в екстремальних ситуаціях. На матеріалі спогадів Апеля про реєдукацію та денацифікацію у перші повоєнні роки автор доходить висновку про ефективність настанов дискурсивної етики у демократичному політичному вихованні.

Ключові слова: К.-О. Апель, життєтворчість, дискурсивна етика, філософія мови, повсякденність, війна, досвід, реєдукація, інтерсуб'єктивність, співвідповідальність.

Попередні зауваги

Спонукальним мотивом до написання цієї статті є, безперечно, вшанування одного з найвидатніших мислителів сучасності — Карла-Отто Апеля, який вплинув на розвиток філософської думки в незалежній Україні. Прикладом цього є Київська школа комунікативної філософії, започаткована Анатолієм Єрмоленком. Ця школа є творчим продовженням і розвитком ідейної спадщини Карла-Отто Апеля, значущість якої посилюється в сучасному світі через загрозливу тенденцію розв'язання різного роду конфліктів не шляхом перемовин, а вдаючись до насилля. Болючі рани на тілі

Цитування: Култаєва, М. (2022). Карл-Отто Апель: мистецтво жити у модусі дискурсивної етики. *Філософська думка*, 2, 52–65.

України, спричинені російською агресією, є що одним свідченням необхідності повернення до політики взаємоповаги та визнання загальнолюдських цінностей. Утвердженню цих принципів було присвячено життя Апеля — філософа і людини.

Розкриття евристичного потенціалу доробку Апеля втілюється в чимало ґрунтовних публікацій зарубіжних і вітчизняних філософів. Але постать засновника трансцендентальної прагматики, його інтелектуальна біографія є також цінним досвідом самоорганізації життєтворчості мислителя у нових і стрімко змінюваних соціокультурних контекстах. Отже, метою цієї статті є не тільки доповнення усього того, що вже сказано про Апеля у нинішньому та в попередніх числах «Філософської думки». До цього ще додається більш скромне завдання: висвітлити деякі фрагменти біографії цього видатного філософа та виявити вплив теоретичних пошуків на його життєві колізії. У методологічному аспекті ця стаття інспірована публікаціями Дитера Томе та його однодумців, які розглядають філософські теорії як «приховану (*geheime*) біографію», збагачену «витівками життя», бо заняття «справою мислення» вимагає самовіддачі [Thomä, 2015: S. 4, 8]. Звісно, далеко не всі філософи мають талант і силу духа для цього, тобто не всі є справжніми філософами. Натомість Апель був саме таким. Його завжди так називав Юрген Габермас, друг і завзятий опонент Апеля ще зі студентських років, хоча у Франкфуртській школі за ініціативою Теодора Адорно було накладено табу на «жаргон справжності»¹. У перервах між лекціями Апель любляв повторювати, що філософію не можна привласнити, з філософією треба тільки товаришувати.

Попри інтерсуб'єктивність спогадів про Апеля, свідченням чого є збіги у публікаціях вітчизняних і зарубіжних філософів на цю тему, кожний з них відтворює його образ на свій лад у просторі власної екзистенційної зустрічі з мислителем світового рівня. Цей фракталізований і водночас цілісний образ я пропоную розглянути у модусі дискурсивної етики, але у різних просторах і темпоральних вимірах, які зберігають певну автономію, хоча й незрідка перетинаються. Окрім спогадів, для реконструкції моделі життєтворчості цього непересічного філософа мають першорядне значення нещодавно опубліковані архівні матеріали, зокрема його автобіографія, яка почасти фрагментарно представлена також у «Київських лекціях» [Апель, 1999].

Екзистенційна зустріч з Апелем української філософської спільноти й особисто моя відбулась у червні 1999 року в рамках роботи Міжнародної літньої школи у романтичній місцевості Пущі Озерної й залишила слід не тільки в українській філософській культурі, а й у серцях учасників цієї події. Як перекладачка і водночас лекторка я, з огляду на цю рольову реальність, з усіх присутніх, мабуть, найбільш тісно й інтенсивно спілкувалася з Апелем

¹ Див.: Adorno, Th.W. (1964). *Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

у формальній та неформальній обстановці. Оскільки лектори та слухачі школи мешкали разом, порозмовляти з ним мали нагоду також усі охочі, бо й сам метр сучасної філософії завжди шукав і знаходив співрозмовників. Простір для діалогів та полілогів структурували самі учасники цих подій, які відбувались не тільки у лекційній залі, а й у їдальні, на вечірках та пікніках і навіть біля пивної ятки. Апелю не міг жити без постійного генерування особливої енергетики непередбачуваних комунікацій. Він не тільки шукав, знаходив та утримував навколо себе співрозмовників, а й конструював особливу комунікативну реальність філософського діалогу, бо міг спілкуватися ще й англійською та російською мовами. Вітторіо Гьосле, учень Апеля, порівнює його із Сократом [Hösle, 2020: S. 54]. Але, не знаючи про це, ми теж приміряли цей образ до нашого наставника, бо за ним завжди ходила юрба учнів, яких він провокував неочікуваними запитаннями.

Разом із цим Апелю справляв враження турботливого батька, який знав, як знаходити спільну мову з молоддю, уникаючи спокус напучування із присмаком примусу. Серед докторантів він приділяв особливу увагу Наталці Радіоновій, яка в ті роки починала працювати над темою розвитку філософії на Слобожанщині за доби раннього Модерну. На ці терени Апеля закинула доля під час війни. Через те Апелю вважав своїм обов'язком підтримувати харків'ян. Він порадив амбітній дослідниці зосередитись на специфіці філософського спілкування на українських теренах тих часів. Ця порада й була реалізована у її фактологічно насиченій докторській дисертації². Не зайве нагадати, що всі слухачі Київських лекцій Апеля успішно захистили дисертації, стали членами різних європейських філософських товариств. Філософська комунікативна спільнота, яка згуртувалася навколо Апеля у Києві, свідомо обрала своїм орієнтиром дискурсивну етику. З прихованою гордістю наш метр полюбляв повторювати за спільним столом в їдальні: «Мене не тільки у філософських колах, а й у побуті полюбляють називати лицарем остатнього, себто остаточного, обґрунтування. Я й не проти, бо це ознака відповідального суб'єкта, захисника інтерсуб'єктивності. Адже не я встановлюю ці граничні рамки обґрунтувань, а ідеальна комунікативна спільнота» (записано зі слів автора у присутності Н. Радіонові та С. Максимова). Життєвим гаслом Апеля був заклик «самовідповідальність задля співвідповідальності» (Selbstverantwortung zur Mitverantwortung)!

За свідченням Доротеї Апелю, дочки філософа, останнім словом її батька було бажання «знову стати суб'єктом» [ApeI, D., 2020: S. 24]. Це бажання можна вважати також лапідарною формою філософського заповіту з максимією протидії дифузному постмодернізму з його світоглядною нерозбірливістю, про загрозу якої Апелю, як уже зазначалося, постійно нагадував на своїх лекціях. Йдеться про небезпеку знищення або принаймні нейтраліза-

² Побаження Апеля щодо висвітлення універсалістських етичних засад регіональних практик філософського спілкування реалізовано у монографії Н. Радіонові [Радіонова, 2008].

ції відповідального суб'єкта³. Варто нагадати, що у 1990-х саме такий пост-модернізм визначав інтелектуальну моду в Україні, а отже, застереження Апеля були небезпідставними.

До Києва Апель привіз надруковані тексти лекцій. Але читати з папірця текст, обкатаний на інших аудиторіях, йому не дуже подобалось. Ці папірці були радше жестом ввічливості для перекладача, тобто для мене. Своєю чергою я запропонувала Апелеві зробити імпровізацію: поєднати інтелектуальну біографію із самоаналізом, критичним осмисленням власного досвіду трансформації філософії, а також здійснити порівняння доленосних поворотів свого життя з настановами дискурсивної етики. Апель погодився доповнити лекції спогадами, отже, вдихнути у них життя, яке завжди вносить свої корективи до теоретичних конструктів. Тут Апель був у своїй стихії. Про це переконливо свідчать його експресивно насичені «Київські лекції» [Апель, 1999]. Не повторюючи змісту цих лекцій, зупинюсь на деяких біографічних моментах, які є або передчуттям оригінальної (себто «справжньої») філософії, або її втіленням, але не застиглим, а таким, що вже нетерпляче очікує на подальшу трансформацію.

Постконвенційна мораль в інтер'єрах повсякденності

Простежити за дієвістю моральних настанов у мінливих горизонтах повсякденності — важка справа, особливо, коли суб'єкт таких дій намагається відповідати критеріям постконвенційної моралі. Усім слухачам Київської літньої школи було цікаво, яким є у родинному колі занадто емоційний та непередбачуваний засновник дискурсивної етики. За свідченням учнів та друзів, Апель, завжди палкий і натхненний у дискусіях, не любив говорити про себе. Але інсайдерська інформація з боку дружини та дітей висвітлює цей прихований простір життєтворчості Апеля. Саме в повсякденному житті, коли діти бешкетували або одночасно вчилися грати на різних музичних інструментах, а пес підспівував їм, Апель-філософ та Апель-батько загартовував і стверджував свою життєву позицію. На відміну від стилізації власного життя під свої ідеї, поширеної в німецькому ідеалізмі, передусім у Шелінга, Апель не влаштовував театр одного актора, бо жив філософією навіть у родинному колі. Він залишався допитливим науковцем усюди, деінде він був. Спостереження і здатність мислити зоровими образами виявилися в Апеля ще в ранньому дитинстві⁴, як і прищеплені батьками настанови християнської етики у її секулярній версії, яка в подальшому трансформується у постсекулярну.

Треба зазначити, що первісні настанови універсалістської моралі вже з раннього дитинства послуговували майбутньому філософові своєю

³ На це, зокрема, звертає увагу Карл Часни, який розвиває погляди Апеля у своїй «прагматистській (pragmatistische) трансцендентальній філософії» [Czasny, 2020: S. 12].

⁴ Ця здатність об'єднує його з Мартином Гайдегером, про котрого Ганс Георг Гадамер писав, що навіть при першій зустрічі з ним було помітно, що він є тим, хто бачить [Gadamer, 1972: S. 204].

ниткою Аріадни у лабіринтах складних життєвих обставин між двома світовими війнами. Апель народився 1922 року в Дюссельдорфі. Дещо перефразуючи Макса Вебера, можна сказати, що в цьому місті протестантська етика завзято генерувала дух капіталізму, а дух католицизму посилював почуття прекрасного, некорисливого, високого. Їхній синтез зумовив особливості карнавальної традиції у Дюссельдорфі. Її емоційний вибух урівноважувався критичною раціональністю доби індустріалізації. Апель ще з дитинства любив карнавали саме у тій формі, як вони проходили у Дюссельдорфі: з критикою можновладців, свободою самовираження і саморепрезентації, а також почуттям причетності до спільноти співвітчизників, хоча бійки та сміття на вулицях його відверто драгували⁵.

Батько Апелья був купцем, говорячи сучасною мовою: займався торговельним бізнесом. Він належав до протестантської конфесії, а мати була католичкою, яка після заміжжя перейшла до протестантизму, при цьому їй вдалося поєднати протестантський практицизм з католицьким естетизмом. Це дається взнаки у первинній соціалізації Апелья. Хоча його батько мріяв, щоб син продовжив його справу, але вже у молодших класах майбутній філософ виявив схильність до малювання і гуманітарних дисциплін, особливо до історії, натомість з математикою були проблеми. Отож, кар'єра у торговельному бізнесі не задалася вже на шляху до стартової позиції. Але в гімназії у замріяного юнака пробудився дух змагання і суперництва, який допоміг опанувати математику й фізику, щоб не пасти задніх у класі. Саме під час навчання у гімназії Апель, за його свідченнями, почав свідомо загартовувати характер і розвивати волю.

Ми багато розмовляли з Апелем як зі включеним спостерігачем про особливості навчання і виховання у Третьюму Рейху. Він розповідав, що в західних землях Німеччини в школах навіть у часи ствердження націонал-соціалізму, мабуть через інерцію, зберігалася гуманістична спрямованість педагогічного процесу, а расову теорію вчителі здебільшого ігнорували. В загонах гітлерюгенд (НІ), один з яких очолював Апель, велику увагу приділяли морально-етичному і фізичному вихованню⁶. Етика служіння вищим цінностям, відповідальність, піклування про фізичне й духовне здоров'я, дух колективізму в ті часи сприймалися як принципово нові орієнтири життєтворчості, бо модними трендами епохи були шкідливі звички, хворобливість і навіть ро-

⁵ Оскільки мені в 90-х роках часто доводилося бути у Дюссельдорфі під час карнавалів, я поділилась своїми враженнями з Апелем, запитуючи, чи можна вважати таку карнавальну форму конституюванням комунікативної спільноти, на що отримала стверджувальну відповідь. Я також поділилась з ним концепцією карнавалу Михайла Бахтіна. На його думку, дюссельдорфський карнавал не вписувався в цю концепцію через збереження саморефлексії та наявність критичної інтенціональності у ланцюжках комунікацій, як очікуваних, так і неочікуваних, хоча тілесне аргіогі, яке для Апелья є важливою передумовою існування комунікацій, латентно присутнє також і у Бахтіна (див.: [Thomä, 2015: S.114]).

⁶ Детальніше про це див.: [Култаєва: 2018]

мантично обрамлене самогубство. Посібником звершення останнього, як відомо, був роман Й.В. Гете «Страждання молодого Вертера». Апель не хотів наслідувати ані кумира інтелектуальної молоді Ніцше, ані Вертера, ані Ганса Касторпа, героя не менш популярного роману Т. Манна «Чарівна гора», який свідомо культивував у себе хворобу легенів. На жаль, у Апеля від самого дитинства також були слабкі легені, й часті захворювання згодом дали ускладнення. Апель не культивує хворобу, а обирає спорт і здоровий спосіб життя. Зразками для нього стають Кант і Фіхте. Останній у своїх листах детально описує свої заняття спортом у будь-яку погоду, відвойовуючи у природи власне тіло [Fichte, 1961: S. 56]. Апель у спорті також залишався вірним собі. Він обирає плавання через можливість гармонійного поєднання тіла і стихії. Прагматичний аспект тут також присутній — укріплення легенів.

Апель багато розповідав про заняття своїм спортом, особливо плаванням, що зміцнило не тільки його тіло, а й дух. Цю свою вправність він потверджував на місцевому озері, демонструючи вірцевий брас. Нас дуже зблизило те, що він знав про Київську школу плавання Івана Вржесневського, з родиною якого я підтримувала тісні зв'язки і брала участь в організації міжнародних змагань ветеранів цього виду спорту, де виступали також спортсмени з Німеччини. Про пловців і власні успіхи у цьому виді спорту Апель міг говорити часами, підкреслюючи етичний аспект спортивних змагань та фізичної культури в цілому. Особливо його зацікавили у Київських змаганнях (1992 року) успіхи пловців з Месскірха⁷, малої батьківщини Мартина Гайдегера, гермевтиці якого Апель присвятив свою промоційну працю, яку, щоправда, вважав не дуже вдалою, бо після війни і сам процес навчання, і підготовку дисертацій було занадто швидкими темпами ущільнено.

Дуже неочікуваними, принаймні для мене, були танцювальні здібності Апеля. Ще підлітком він відвідував школу бальних танців у Дюссельдорфі й любляв вальсувати, бо кружляння у танці, на його думку, активізує здатність до трансцендентального мислення. Адже не дарма шамани впадають у транс через запаморочливе кружляння. Він любив також музику та оперу. Улюбленим поетом Апеля був Гьольдерлін, якому була присвячена також і моя дипломна робота з германістики. Апель під час прогулянки запропонував мені таку гру: він починає рядок, я продовжую. Цей нелегкий екзамен я з деякими проколами все ж таки витримала. Перефразуючи («трансформуючи») Гегеля, Апель зазначав, що освічена, тобто культурна, людина у танці не повинна втрачати розум і має рухатись у парі, відтворюючи образ цілісної людини, тим самим знімаючи питання про гендерні відмінності. Але він залюбки давав інтерв'ю про чоловіче і жіноче начало⁸, конкретизуючи свою тезу про тілесне аргіогі.

⁷ Виявилось, що один з цих пловців Томас Гауфф був далеким родичем Мартина Гайдегера, який також багато уваги приділяв спорту, здебільшого зимовим видам.

⁸ Див. нещодавно оприлюднене інтерв'ю „Männlichkeit und Männerbunde. Ein Gespräch mit K.-O. Apel“ на сторінках часопису „Philosophin“ [Apel, 2020: S. 101–103].

У подорожах Апеля зазвичай супроводжувала його дружина, Юдит (дівоче прізвище її — Ян, Judith Jahn). Сам Апель і ми, на її прохання, звертались до неї просто — Ютта. Вона урівноважувала свого часами занадто експресивного чоловіка, уособлюючи спокій і величну незворушність, бо мала стежити, щоб чоловік, занурений у читання або у власні думки, не спізнився на потяг чи літак або ж не потрапив у якусь іншу халепу. Такі випадки, за свідченнями дружини і дочки, траплялись нерідко. Невдовзі я сама в цьому переконалась. Ми з Юттою допізна шукали Апеля, який замряно блукав у гушавині Пущі Озерної.

У приватному спілкуванні дружина Апеля була дуже відкритою, товариською особистістю з надзвичайно широким колом інтересів, де на першому плані стояло образотворче мистецтво. До речі, їхнє знайомство відбулось у студентській їдальні Боннського університету, де молодий доктор філософії почав вести семінари, і завершилось щасливим шлюбом, який тривав, доки смерть їх не розлучила. Подружжя Апелів об'єднувала пристрасть до малювання. Сам Апель полюбляв розповідати про це своє захоплення, що виходило за межі тривіального хобі. Мистецтво графіки він відточував ще з дитячих років. Не дивно, що його дружиною стала майбутня шкільна вчителька малювання та естетичного виховання. Для тих, хто близько знав Апеля, вона була берегинею (Hüterin) не тільки дому, а й, передусім, непересічної обдарованості свого чоловіка, підтримуючи вогонь його філософського натхнення і стимулюючи творчі здібності трьох доньок. Одна з них, темношкіра Барбара Мікаела, була прийомною.

Як пригадувала пані Апель у наших приватних розмовах, Барбара у дитинстві була занепокоєна тим, що колір її шкіри відрізняється від інших членів родини. Батько родини розв'язав цю проблему відчуження дійсно у філософський спосіб: щоб довести випадковість і несуттєвість зовнішніх ознак, він пофарбував своє обличчя у чорний колір: пензлі та палітра були завжди під рукою. У спогадах інших авторів матеріалом для такого перевтілення з метою наведення переконливої аргументації виступає сажа. Найголовніше: дитина була заспокоєна ілюстрацією тези про контингентність будь-якої ідентичності. Не менш важливим тут було те, що Апель відчував себе винним за наслідки Другої світової війни, за долю сиріт і ніколи не припиняв процес критичного опрацювання минулого, тим самим підхоплюючи деякі сюжетні лінії Франфуртської школи, передусім трансформації гегелівської філософії у діалектиці Просвітництва і негативній діалектиці (Т. Адорно, М. Горкгаймер).

Війна: випробування на людяність та міцність етичних принципів

Апель, як уже зазначалося, ніколи не приховував досвіду своєї соціалізації у Третьому Райху, позитивно оцінюючи можливості набуття навичок самоорганізації, вмінню підтримувати дух колективізму, а також патріотизму в душі політичної романтики Карла Шміта з притаманною їй опозицією

«друг—ворог». Увесь без винятку випускний клас гімназії, де навчався Апель у 1940-му, зголосився відправитись добровольцями на фронт. Апель, проходячи військову підготовку, завдяки організаційно-управлінському досвіду, здобутому у гітлер-югенд, був відібраний для служби в інформаційному забезпеченні фронту. Після нетривалої підготовки він вже лейтенантом був відправлений на східний фронт, зокрема на Харківський напрям. Харків, моє рідне місто, у 1942 році вразив Апеля схожістю на Берлін⁹. Він відшукав у напівзруйнованому місті будівлю першого в світі гумбольдтівського університету (зараз: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), а у родині, де замешкав, одразу ж почав вивчати російську мову.

Тут варто зробити невеличкий відступ. Апель був справжнім поліглотом: у американському полоні досконало вивчив англійську, французьку знав ще з гімназії, так само як латину і грецьку, італійську — коли працював над габілітаційною працею, де розглядалися ідеї Данте і Віко щодо гуманістичного потенціалу мови. Як знавець слов'янських мов він дуже прискіпливо ставився до перекладу лекцій. Під час його імпровізацій на лекціях у Літній філософській школі трапився анекдотичний випадок. Апель у захваті з експресивною жестикуляцією викладав свою версію трансцендентальної прагматики, акцентуючи припустимість різних інтерпретацій творчості того чи іншого філософа. Дійшла справа до Пірса. Його прізвище, вимовлене англійською, звучало комічно для українського вуха, тобто майже як «пес». Щоб уникнути комічного ефекту, я вимовляю прізвище американського філософа так, як це канонізовано у підручниках, тобто «Пірс». Почувши це, Апель підхоплюється з місця і розмахуючи руками, нібито виганяючи мого Пірса геть, кричить російською під регіт аудиторії: «У кожного свій Пес!» Але Апель не був би Апелем, якби не продовжив: «Ніцше мав рацію: філософія — це весела наука!» Гумор, постійний діалог з аудиторією перетворювали його лекції на дискусійний клуб, де кожний мав можливість зробити коментар, поставити запитання, відкрити невідомі ландшафти на теренах історії філософії або поблукати з таким екскурсоводом, як Апель, по музеях, де зберігаються думки.

Повертаючись до воєнних спогадів Апеля, на які його навівував Київ і ще більш — Харків, треба зазначити, що в них також даються ознаки основні положення дискурсивної етики. Він розглядав війну зсередини, з позиції включеного спостерігача. Йому пощастило нікого не вбити й нікого не покалічити на цій війні. Його завданням було передавати повідомлення до штабів. А проте Апель ніколи не відмовлявся від співвідповідальності за злочини націонал-соціалізму, добровільно здаючись у полон американцям після відступу зі Східного фронту на Захід. За Апелем, війна є передусім випробуванням на людяність та на рівень моральної свідомості. Подвійні

⁹ Це підтверджує також хірург Гайнріх Галленкемпер у наративному інтерв'ю від 12.06.94, який також у 1941-43 рр. знаходився у Харкові і спілкувався з Апелем.

стандарти моралі на засадах політичної романтики з її тенденцією демонізації та приниження гідності ворога тоді були відкриттям для Апеля. Так звана внутрішня «висока мораль з етикою служіння» (Binnenmoral), яка поширювалась на прихильників націонал-соціалізму, застосовувалась як легітимація злочинів проти ворога і взагалі — проти «нижчих рас». Потрясінням для Апеля було недотримання слова німецького високого офіцера, який пообіцяв солдатам, що здались у полон, життя, а потім знущався над ними і зрештою розстріляв усіх полонених просто задля розваги. Розподіл людей на суперменів та недолюдків, а також усі форми онтологічного та аксіологічного нігілізму Апель вважав злочином проти людяності. Цю думку він не приховував і під час війни.

Не останньою чергою через цю позицію так звані побратими навели наклеп на свого лейтенанта. Апель був звинувачений, щоправда, не у зраді, а у наданні неточної інформації про події на фронті. Його притягли до судової відповідальності. Перед військовим трибуналом Апель захищав себе сам, де його було виправдано. Допомогла переконлива аргументація. Хоча можна припустити, що найбільш вагомим аргументом для трибуналу був дефіцит військових фахівців наприкінці війни.

Досвід реєдукації і денацифікації: поворот до «нормального життя»

Слова «реєдукація», або перевиховання, і «денацифікація» сьогодні у всіх на слуху, але їхній зміст і відповідні практики оповиті ідеологічним мороком з метою виправдання російської агресії. З боку СРСР німецьких військовополонених переховували здебільшого проживанням і працею в нелюдських умовах, тобто засобами покарання, хоча подекуди впроваджувались і методи світоглядного перевиховання. В американських і британських таборах ці практики, якщо не йшлося про злочини проти людяності, структурувалися за принципами демократичного політичного виховання. Про це охоче оповідав Апель, мимохідь критикуючи російський переклад назви праці Джона Дьюї «Democracy and Education» як «Освіта і демократія», бо американський педагог мав на увазі не освіту та її інституції, а передусім політичне виховання¹⁰.

Внаслідок гуманістичної процедури реєдукації та денацифікації Апель, за його власним визнанням, зосередився на осмисленні уроків національної трагедії для співвітчизників та особисто для себе. Без перебільшення можна сказати, що Апель розробив практично зорієнтовану феноменологію самовиховання, до якої належали самодистанціювання і трансцендентальна герменевтика кожного відтинку власного життя. Безпристрасне споглядання самого себе і робота над помилками стали його життєвим кредо. Редуктивістська модель критичного мислення, яка свого часу набула поширення під

¹⁰ Німецький переклад цієї праці робить акцент саме на виховання «Demokratie und Erziehung». На жаль, українська версія перекладу назви цієї праці є аналогом російської.

впливом так званого трансатлантичного експорту продукції американського духовного виробництва у Німеччину, а згодом — і в Україну, була для Апеля занадто примітивною, бо не відповідала високій планці трансцендентальної прагматики і дещо нагадувала схоластичну техніку мислення під сучасним гаслом. Отже, написання автобіографії для Апеля було способом переосмислення здобутого екстремального досвіду, емпіричним матеріалом та нагодою «споглядання сутностей» у віддзеркаленнях власного життя. Велику роль тут відіграє історичний аспект життєтворчості, бо її автор мав мужність змінюватися.

Щоб зрозуміти витоки національної німецької трагедії, її наслідки та вплив на подальше життя пересічних німців, а також визначити шляхи подолання травм, спричинених війною, Апель, за його визнанням, відсторонюється від політики. Він хотів бути об'єктивним у своїх оцінках того, що відбувалось у Німеччині після Ваймарської республіки. Апель у подробицях описував нам, як добровільно здавався у полон, блукаючи з піднятими руками по лісам Західної Німеччини у напрямку Нормандії, про життя у таборі військовополонених, де кожна вільну хвилину підпорядковував завданню трансформації власної травмованої свідомості. Власне кажучи, йшлося про підготовку до «нормального життя», але не за ідеологічними нормами і цінностями будь-якої політичної ідеології, а за настановами універсалістської моралі, яка була рятівним кругом для усіх тих, чия політична соціалізація відбувалась під впливом ідеології націонал-соціалізму. Так Апель поступово переходив з позиції аполітичного громадянина на позицію активного захисника загальнолюдських цінностей і фундаментальних прав людини.

При звільненні з полону, як пригадує Апель, усякий німецький військовополонений мав пройти тест на успішну денацифікацію і підтвердити свою готовність до перевиховання. Апель охоче ділився своїми спогадами, як відбувалась процедура констатації факту денацифікації. Для Апеля американське тестування було легкою справою. Зміст цього тесту зводився до упізнання шедеврів світового мистецтва з розкриттям їхніх гуманістичних смислів. Але звичка дистанціювання від успіху спонукала Апеля не спочивати на лаврах, а працювати над собою і ще більше шанувати свободу в її позитивному вимірі.

Духовне самооновлення для Апеля — це передусім розширення горизонтів власного життя, пізнання і навчання. У 1945/1946 роках Апель переживає шалений потяг до навчання у поєднанні з філософською рефлексією. У Боннському університеті він обирає ті предмети, які вважались «безхлібними», але були надзвичайно важливими для розвитку духовного життя — історію, германістику, філософію. Під впливом Ериха Ротгакера, засновника культурної антропології, Апель спочатку, за його свідченнями, не дуже охоче береться працювати над проблематикою взаємозв'язку мови і пізнання, бо тут мав місце м'який примус: завдання заповнити рубрику для Словника з історії філософії. Але потім захоплюється розкриттям зв'язку мови і

пізнання, захищає промоційну працю, присвячену герменевтиці Гайдеггера, а потім і реабілітаційну, де систематизуються філософсько-лінгвістичні ідеї у традиції гуманізму від Данте до Віко. Це захоплення він поділяє зі своїм молодшим товаришем Юргеном Габермасом, який, щоправда, не поділяє трансцендентальних прагнень свого старшого за віком однодумця. Обидва вони у своїх версіях сучасної комунікативної філософії не виключають антропологічної складової, на відміну від Нікласа Лумана, який виносить людину «за дужки» при розгляді комунікації у соціальних системах. Відома суперечка між Габермасом і Луманом у 70-х роках минулого століття, якій передувало жваве обговорення книги Шміта «Тиранія цінностей» [Schmitt, 1960]. Коли я запитала Апеля про його ставлення до Нікласа Лумана, особливо до луманівського функційно-структурного розуміння комунікацій, то відповідь була: «Це або ошуканець, або геній». А далі вказав на небезпеку ігнорування людського чинника у комунікативній філософії.

Оскільки подальша кар'єра і трансформація позиції Апеля від аполітичного громадянина до активного захисника універсалістської моралі як основи громадянського суспільства детально описана у його «Київських лекціях», я хочу зупинитися лише на деяких біографічних деталях, які для Апеля були принципово важливими як індикатори повернення до «нормального стану». Це стосується ставлення до люстрації та спроб приниження філософів, які хибно сприймали націонал-соціалізм за перспективу духовного оновлення німецького суспільства. Передусім тут ідеться про відверте цькування Гайдеггера, Ротгакера та Літа, котрі не чинили злочинів, але викладали своє бачення перспектив людини, культури та суспільства, які лише у деяких непринципових моментах збігалися з настановами ідеології націонал-соціалізму і революційної політичної романтики. Апель не відвернувся від цих оригінальних та визнаних у світі філософів, не критикував їхні погляди задля кар'єрного зростання, але залюбки дискутував з ними, протиставляючи логіці суб'єктивізму логіку інтерсуб'єктивності.

Це стосується також його переконання щодо контингентності будь-якої ідентичності, можливості її змінювання як під тиском обставин, так і внаслідок духовного зростання, реалізації здатності людини до трансценденції. Ілюструючи це положення, Апель прочитав мені відомий вірш Германа Гесе «Сходинки» та відіслав до гегелівської категорії «зняття». Однак брутальною руйнацією будь-якої ідентичності він вважав надмірне захоплення навчанням за кордоном, нескінченні каруселі стажувань, які не лише дедалі більше визначали інтелектуальну моду в Німеччині, а й перетворювалися на інструмент політизації академічного життя, гальмуючи розвиток науки та культури.

Висновки

Феномен Апеля є багатограним і має потужну силу впливу. Його непересічна особистість випромінює філософські ідеї та зливається з ними. За доби,

коли пришвидшеними темпами відбувається рефеодалізація навіть у житті академічних спільнот, чому сприяють ранги, сертифікати, рейтинги тощо, життєтворчість Апеля залишається прикладом для молодих філософів, які у часи війни та скрутних життєвих обставин, а також у «нормальній повсякденності» мають чинити вибір на користь «бути» чи «мати». Апел, як свідчать наведені фрагменти його біографії, реконструйовані здебільшого на підставі нарративних інтерв'ю, віддавав перевагу свободі вибору, але з екзистенційним напруженням відповідальності, яке гарантує справжність як людині, так і філософії.

ДЖЕРЕЛА

- Апел, К.-О. (1999). *Киевские лекции* / Пер. с немецкого М.Д. Култаевой. Киев: Стилос.
- Култаева, М. (2018). Філософія освіти і виховання Третього рейху: витоки. Політико-ідеологічні контексти та концептуальні конструкти. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 1 (33), 25–87.
- Радіонова, Н. (2008). *Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у XIX столітті*. Суми: Козацький вал.
- Adorno, Th.W. (1964). *Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Apel, K.-O. (2000). Deutsche Nachkriegsphilosophie — Männlichkeit und Männerbünde. *Philosophischer Forum für feministische Theorie und Philosophie*, 11 (22), 101–121.
- Apel, K.-O. (2016). Zurück zur Normalität — Oder können wir aus der nationalen Katastrophe etwas Besonderes gelernt haben? In: *Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral* (SS. 306–369). S. 1.
- Apel, K.-O. (2022). My Intellectual Biography in the Context of Contemporary philosophy. In: K.-O. Apel, *Auf der Suche nach dem letzten Grund* / Hrsg. R. Hesse. (SS. 91–130). Münster: Lit.
- Apel, D. (2020). In Erinnerung an meinen Vater. Ergänzung eines autobiographischen Berichtes. In: *Disputatio. Philosophical Research Bulletin*, 9 (12), 355–380.
- Czasny, K. (2020). *Das bedrohte Subjekt. Beiträge zur pragmatistischen Transzendentalphilosophie*. Baden-Baden: Akademie Verlag.
- Fichte, J.G. *Briefe*. Leipzig: Reclam.
- Gadamer, H.G. (1972). *Kleine Schriften*. Tübingen: Mohr.
- Hösle, V. (2022). Erinnerungen an Gespräche mit Karl-Otto Apel. In: *Karl-Otto Apel Vita e Pensiere. Leben und Denken*. Cosenza: Peligrini Editae.
- Schmitt, K. (1960). *Die Tyrannei der Werte*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Thomä, D., Kaufmann, V., Schmid, U. (2015). *Der Einfall des Lebens. Theorie als geheime Autobiographie*. München: Carl Hanser Verlag.
- Werner, M.H. (2001). Die Verantwortungsethik Karl-Otto Apels. Würdigung und Diskussion. In: *Prinzip der Mitverantwortung. Grundlage von Ethik und Pädagogik* (SS. 123–134). Würzburg.
- Yermolenko, A. (2019). Karl-Otto Apel's Discourse Ethics as Applied Ethics of Responsibility for Ukrainian Society. *Topologik*, 24, 248–256.

Одержано 01.07.2022

REFERENCES

- Adorno, Th.W. (1964). *Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

- Apel, K.-O. (1999). *Kyiv lectures* / Trans. from German by M.D. Kul'taieva. [In Russian]. Kyiv: Stilos. [=Апель 1999]
- Apel, K.-O. (2000). Deutsche Nachkriegsphilosophie- Männlichkeit und Männerbünde. *Philosophischer Forum für feministische Theorie und Philosophie*, 11 (22), 101–121.
- Apel, K.-O. (2016). Zurück zur Normalität — Oder können wir aus der nationalen Katastrophe etwas Besonderes gelernt haben? In: *Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral* (SS. 306–369). S.I.
- Apel, K.-O. (2022). My Intellectual Biography in the Context of Contemporary philosophy. In: K.-O. Apel, *Auf der Suche nach dem letzten Grund* / Hrsg. R. Hesse (SS. 91–130). Münster: Lit.
- Apel, D. (2020). In Erinnerung an meinen Vater. Ergänzung eines autobiographischen Berichtes. *Disputatio. Philosophical Research Bulletin*, 9 (12), 355–380.
- Czasny, K. (2020). *Das bedrohte Subjekt. Beiträge zur pragmatistischen Transzendentalphilosophie*. Baden-Baden: Akademie Verlag.
- Fichte, J.G. *Briefe*. Leipzig: Reclam.
- Gadamer, H.G. (1972). *Kleine Schriften*. Tübingen: Mohr.
- Hösle, V. (2022). Erinnerungen an Gespräche mit Karl-Otto Apel. In: *Karl-Otto Apel Vita e Pensiere. Leben und Denken*. Cosenza, Peligrini Editae.
- Kul'taieva, M. (2018). Philosophy of Education of the Third Reich: Origin, political and Ideological Contexts and Conceptual Constructions. [In Ukrainian]. *Filosofia osvity. Philosophy of Education*, 1 (23), 32–69. [=Култаєва 2018]
- Radionova, N. (2008). *Representations of Philosophy in the Education Space of Sloboshanshchina in the XIX century*. [In Ukrainian]. Sumy: Kozatskyi val. [=Радіонова 2008]
- Schmitt, K. (1960). *Die Tyrannei der Werte*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Thomä, D., Kaufmann, V., Schmid, U. (2015). *Der Einfall des Lebens. Theorie als geheime Autobiographie*. München: Carl Hanser Verlag
- Werner, M.H. (2001). Die Verantwortungsethik Karl-Otto Apels. Würdigung und Diskussion. In: *Prinzip der Mitverantwortung. Grundlage von Ethik und Pädagogik*. (SS. 123–134). Würzburg.
- Yermolenko, A. (2019). Karl-Otto Apel's Discourse Ethics as Applied Ethics of Responsibility for Ukrainian Society. In: *Topologik*, 24, 248–256.

Received 01.07.2022

Mariia KULTAIEVA, Doctor of Science in Philosophy, Professor,
Corresponding member of the NAPU, Head of the Department of Philosophy,
H.S. Skovoroda National Pedagogical University,
29, Alchevski St., Kharkiv, 61002
mariya_kultaeva@i.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0603-0986>

KARL-OTTO APEL: THE ART OF LIVING IN THE MODUS OF THE DISCOURSE ETHICS

The article proposes an attempt to reconstruct some fragments of the intellectual biography of K.-O. Apel on remembrance materials on of his near communicative circle and author's narrative interviews with K.-O. Apel and his wife. The connection of Apel's philosophical ideas and life events is reflected implicit also in his "Kyiv lectures" (1999). This empirical material is using to show influence of Apel's life experience on the development direction of his basic philosophical ideas, especially of discourse ethics. The practices of the self-control, self-observing and self-description belong to Apel's lifelong self-education. His worldview position was founded on the synthesis of Protestantism ethical principles and Catholic aesthetic in their secular transfor-

mation, what was cultivating in his life projects. The principle of the responsibility ethics is concretizing by Apel in distinction of self-responsibility and co-responsibility what was maintaining in his life-world. Convincing and persuading were his pedagogical instruments using both on his own children and students in educational practices. Apel's war experiences are very important as learning in extremely conditions. They might be considered also as the important contribution to his turning to discourse ethics. Apel's being as a prisoner of the war with following practices of reeducation and denazification are regarded also in the perspective of the discourse ethics. The democratically version of this practices has given an impulse for Apel's turning to American language philosophy and its critically reception. Apel's following descriptions of the German moral disaster with its roots and searching for ways to prevail upon this situations have aimed to unveil the hidden resources of the post-conventional morality and to prove the possibility of the post-conventional patriotism as the consensus oriented strategy of the contemporary world politics founding on humanism and co-responsibility for future of mankind.

Keywords: *K.-O. Apel, the art of living, discourse ethics, philosophy of language, everyday life, war, experience, reeducation, intersubjectivity, co-responsibility.*